

MAGYARICS ISTVÁN

A szentgotthárdi cisztercita apátság alapítása és előzményei

2. RÉSZ

A királyi udvarház

III. Béla szinte egyidőben több cisztercita monostort is alapított, így Egrest (ma: Igrış, Románia) Zircet, Pilisszentkeresztet, Pásztót, Szentgotthárdot. A monostorok alapításának körülményei sok hasonlóságot mutatnak. A rendi szabályzat előírta, hogy a monostor épületeinek felépítése, a betelepülő szerzetesek lakhelyének megteremtése az alapító feladata és kötelessége. Ennek megfelelően, mire a telepítő szerzetesek megérkeztek, a kolostornak kiszemelt helyen az alapítónak kellett épületet emelnie, vagy egy már meglévő épületet szabaddá tennie és átengednie. Zirc esetében tudjuk, hogy ott már régebben is létezett egy királyi udvarház. A krónikákból ismert, hogy az I. András és I. Béla közti testvérháborút követően a mosoni kapunál fogták el a menekülő Andrást, akit aztán a zirci udvarházban tartottak fogva. Ott is halt meg. III. Béla feltehetőleg ezt az udvarházat engedte át monostor céljára a cisztercitáknak. Pilisen ugyancsak létezett a cisztercita monostor alapítását megelőzően egy királyi udvarház, sőt egy templom is, amelyet a Szent Kereszt tiszteletére szenteltek. A Klastromkert nevű lelőhelyen Benkő Elek régészeti feltárása nyomán ismertté vált a település kora Árpád-kori temetője is.¹ III. Béla feltehetőleg itt is az udvarházat

engedte át monostor céljára a cisztercitáknak. Feltételezhető, hogy Szentgotthárdon is léteznie kellett egy királyi udvarháznak. A király itt is, akárcsak Zircen, a már meglévő udvarházát engedte át a monostor céljaira. Csak így képzelhető el, hogy az 1183-ban történt alapítást követően 1 év múlva, 1184-ben már be is települhettek a Franciaországból érkező szerzetesek a monostor épületeibe. A Szentgotthárdon lévő királyi udvarház fényében máris értelmet nyer a közelben fekvő másik királyi birtok, Királyfalva (ma: Königsdorf, Ausztria) és Dobrafalva (ma: Dobersdorf, Rudersdorf településrésze, Ausztria) léte is.

Királyfalva, habár nevének szerkezetében hasonlít a személynév+falva típusú helynevekhez, azonban más csoportba sorolandó. Némely település esetében az tapasztalható, hogy a -falva utótagot nem élő személy nevéhez, hanem a templom patrocíniumához ragasztották. Így jöttek létre a Boldogasszonyfalva, Szentmihályfalva, Szentmártonfalva, Szentpéterfalva típusú településnevek. Királyfalva Árpád-kori templomának ma Szent István király a védőszentje. Jónéhány olyan települést ismerünk, amelyek templomát Szent István király tiszteletére szentelték, maguknak a településeknek a neve pedig ebből adódóan Szentkirály. Pl. Pinkaszentkirály (ma: Vasalja), Szentkirály (ma: Szombathely ré-

1 *Benkő Elek*: A pilisi monostor alapítása és építéstörténete. In: *Pilisi Gótika II. András francia kapcsolatai*. A Ferenczy Múzeumban, Szentendrén megrendezett, 2016. május 16. és június 30. közötti kiállítás katalógusa. Szerk. Bárány Attila, Benkő

Elek, Kárpáti Zoltán. Debrecen–Szentendre, 2016. 99–112. p. (*Memoria Hungariae*; 3); *Horváth Sándor – Legeza László*: Pilisszentkereszt klastromkert. Tanulmány a klastromkert kialakításáról. Pilisszentkereszt, 2008. 16–17. p.

sze). A dolog Királyfalva esetében is akkor lenne egyértelmű, ha a település neve Szentkirályfalva lenne, ám ilyen formula ismereteink szerint nem fordul elő. Ráadásul a templom patrocíniuma eredetileg Szent Márton volt. Még az 1698. évi kánoni vizitáció is így említette.² A Szent Márton patrocíniumok általában korai királyi birtokok templomaira jellemzőek. Valószínűleg Királyfalva is királyi birtok lehetett. Dénes József a szomszédos Dobrafalva település határában emelkedő „Heydenhügel” nevű halom esetében egy Árpád-kori kisvár (motte) nyomaira bukkant, amelyet királyi udvarháznak tart.³ Dobrafalva azonos lehet a küszini apátság alapítólevelében, 1157-ben említett Dobrounoc nevű hellyel.⁴

Radafalvától (ma: Rudersdorf, Ausztria) északra a Lapincs völgyében Némethidegkút (ma: Deutsch Kaltenbrunn, Ausztria) található, amelyet régi nevén Hidegsédnek neveztek. Dénes József egy régi térkép alapján lokalizálta az oklevelekben – 1281-ben és 1291-ben – szereplő Hidegséd várát.⁵ Hidegséd az egyik oklevél szerint valamilyen ispánságnak a székhelye volt. Ha ez így igaz, akkor a királyút akár ezt a központot is érinthette.

A királyút, amely Szentgotthárdot is érintette

Marác (ma: Felsőmarác) és Himfalva (egykori település Felsőmarác határában) elhatárolását az ott birtokos, egymással rokonságban lévő nemesek 1274-ben végeztették el.⁶ A határt bejárók több utat is érintettek. A leírt határ a Rába átkelőjétől indul, érinti a Szent Lőrinc-templomhoz vezető utat, majd a malomér völgyében megy a Körmendre menő útig, majd onnan tovább a latin útig majd még tovább a királyútig, ahol a határ véget ér. Valószínű, hogy a három említett út közül az első kettő a nyugatabbra, a Lugos patakot átszelő Nagy út, másik nevén Katonák útjának elágazása.⁷ 1448-ban Marác falunál a Föllöstömbe igyekvőket kirabolták, ami jól mutatja, hogy a Hegyhát felől a Marácon át futó utak valamelyike Szentgotthárdra, majd onnan tovább, Ercsenyén (ma: Henndorf, Ausztria) keresztül Fürstenfeldbe vitt.⁸

A Marác térségében nyugat felé vezető királyút folytatását a szentgotthárdi apátsági birtok határát képező Sicze vize nevű patakot keresztező, a dombok lábánál vezető nagy útban (*sub montis magna via*) valószí-

2 Magyar katolikus lexikon. 6. köt. Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János. Bp., 2001. <http://lexikon.katolikus.hu> (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

3 Dénes József: Hidegséd vára. Várak a határtérségben. = Vasi Szemle, 2011. 5. sz. (továbbiakban: Dénes, 2011.) 614–615. p.

4 Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (továbbiakban: OL) Középkori Gyűjtemény. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) DF 206.820. (1230–1250 közötti átirás.); DF 208.291. (1201–1250 közötti másolat.)

5 Dénes, 2011. 614–615. p.

6 Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg (továbbiakban: UBB) Bd. 2. Urkunden von 1271 bis 1301. Bearb. Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1965. (továbbiakban: Bd. 2.) 99. p. (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Siebente Reihe); Árpád-kori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. (továbbiakban: ÁUO) 9. köt., 1272–1290. Pest, 1871. 97. p.; Balogh János: Kora árpád-kori utak emléke Felsőmarác határában. = Vasi Honismereti Közlemények, 1994. 2. sz. 50–53. p.

7 MNL Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: VaML) Vas Vármegye Törvényszéke iratai. Polgári perek (továbbiakban: VVT Pp.) 174/22. 38. p.; MNL OL Középkori Gyűjtemény. Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) DL 103.306.; MNL VaML DL 15.; MNL VaML VVT Pp. 175/22.; Benzik Gyula: Ivánc. [Bp., 2007.] 30., 161. p. (Száz magyar falu könyvesháza)

8 MNL OL DL 48.893.

nűsíthetjük. Ezt az utat az ivánci és a szentgotthárdi uradalom közötti határt leíró, 1360-ban kelt határleíró oklevél említi.⁹ Ez az út minden bizonnyal Szentgotthárdra vezetett és a Zala völgyi királyi udvarházakat kötötte össze Szentgotthárral.

A Maráctól délre futó királyutat az első katonai felmérés térképe is feltünteti és meg is nevezi. A térkép szerint azon a ponton, ahol az Iváncról Magyarósd (ma: Őrismagyarósd) felé tartó út keresztezi a királyutat, egy magányos keresztfa áll. Ettől a kereszttől kelet felé indul ki egy út, amely délről érinti Felsőmarácot, majd tovább halad a rimányi határ felé. Maráctól keletre királyútnak, nyugatra tótok útjának nevezik ezt az utat.¹⁰ Az út iránya Zalaháshágy – ahol egy Árpád-kori templom található, érdekes timpanonnal¹¹ – felé mutat, majd azon túl Zalaszentiván felé. Itt haladhatott át azon az Árpád-kori védelmi rendszeren, amelynek a Sárvíz mocsaras völgye is részét képezte. Az utaknak, köztük a királyútnak a futását Szőce–Zalaháshágy–Hegyháthodász–Nádasd térségében két, a Batthyány levéltárból származó, kézzel rajzolt vázlat igen részletesen ábrázolja.¹²

Nem messze található a pusztacsatári (ma: Vaspör külterülete) kegyhely. A csatári templomot csak 1554-ben említi először oklevelés forrás. Erdővel övezett domb peremen áll egy forrás mellett a 13. században

épült téglatemplom. Homlokzati tornyos, téglalap alakú hajó, egyenes záródású szentély. A török időkben elpusztult, csak a diadalív és a szentély egy része, valamint a déli kapu alsó része középkori. A 17. században barokk stílusban építették újjá. Ez a Csatár, a tőle északkeletre, illetve délnyugatra fekvő két Vashegygel, a szomszédos Vaspör településsel, illetve a határában lévő Szelence prediummal,¹³ sőt az itt folyó Szélvíz patakkaal együtt – az említett földrajzi nevek-ből következően – egy korai vasfeldolgozó tömb része. A Sárvíz mentén több korai vár is része volt gyeplőnek. Északon Győrvár, majd Egervár, délen a Zalaszentiván–Kisfaludi hegyen állott sáncvár.¹⁴ Az is lehetséges, hogy az említett királyút nem Zalaszentiván, hanem a Csatár központú vasfeldolgozó vidék felé vezetett.

Elképzelhető, sőt feltételezhető, hogy a középkori forrásokban gyakran szereplő királyutak kimondottan a királyi birtokok, udvarházak közti összeköttetést szolgálták. Ha ezt a feltételezést is figyelembe vesszük, akkor az említett királyút vonalát követve, Szentgotthárdon is megalapozottan feltételezhetjük egy királyi udvarház létét.

Vasércbányászat és -feldolgozás Szentgotthárd környékén

Maga Vasvár a közkeletű vélekedések szerint korábban egy királyi kézben lévő szervezet, a vasművelés központja lehetett. Erre utal egy 1226-ból származó adat, miszerint a pannonthalmi kovácsok Vasvárra

9 MNL OL DL 103.306.; MNL VaML DL 15.; MNL VaML VVT Pp. 175/22.

10 Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh Lajos, Végh József. Szombathely, 1982. (továbbiakban Balogh – Végh, 1982.) Felsőmarác: 472. p.; Balogh János: Felsőmarác. Szombathely, 2000. 153. p.

11 Valter Ilona: Románkori falusi templomok Zala megyében. = Művészet, 1977. 4. sz. 6. p.

12 MNL OL S 20. Térképtár. A Batthyány család fondjaiból kiemelt térképek No. 3., No. 4.; Kiss Gábor – Tóth Endre: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyeplőrendszer topográfiájához. 1. = Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1987. 108. p.

13 MNL Zala Megyei Levéltára. Zala megye helyörténeti lexikona. Kézirat. Ozmánbük 17.356.42 1720. (42. tétel)

14 Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon. Bp., 2004. 17. p. (METEM könyvek; 43.)

mentek vasért.¹⁵ A tudósítás feltételezi, hogy Vasváron valamiféle vaselosztó raktár lehetett, amit a korábbi vasművességi központ maradványának tekinthetünk. A vasművességi szervezet egyes elemeire helynévi (nyelvtani) és régészeti adatokból próbálunk következtetni. Általában vasművességgel foglalkozó elemek településének tekintik a Rud-, Red-, Rod- tövet tartalmazó településnevet viselő helyeket, mint Rudabánya, Rednek, Rodina, Radling. Rodina 1208-ban szerepel egy oklevélben, mint a vasvári vár hospeseinek faluja.¹⁶ Az oklevélben ugyan nincs semmi említés a hospesek foglalkozására vonatkozóan, de a név alapján ez feltételezhető. Ugyancsak a vasművességgel hozzák összefüggésbe a kend nevet magába foglaló helyneveket, mint Kendszék (ma: Eisenzicken, Ausztria) és Szarvaskend. A vasbányászatra utalhat egy kései forrásból származó két adat is. Az Őrség határainak 1463-ból származó leírása a két Kerka patak közti dombság egyik völgyét „Waslyk völgye” néven, az ott folyó patakat „Waslyk pataky” néven említi. A határ egy másik pontja Szalafő és Farkasfa térségében a „Farkaslyka”-hoz vezető utat érinti.¹⁷ A Lyk megnevezés nagy valószínűséggel gyeppvasércet termelő külszíni bányát, gödröt jelent. Ezt megerősíti a Vaslyk összetétel is. A másik név magának

a névnek a kialakulási idejét is megadja. A Farkasfa határában található Farkaslyka elnevezés világosan mutatja, hogy a bánya a Farkasfának is nevet adó Farkas hospes, illetve faluja birtokában kellett, hogy legyen, illetve halovány sejtést enged a szentgotthárdi apátság vasművességére vonatkozóan. A vasművesség emléke lehet a krónikákban említett Zselic patak neve is, amely patak forrása táján Henrik császár 1051-ben az országra tört. A kondorfai határnak a huszászi (elpusztult falu, Csörötnek határába olvadt be) –farkasfai–kondorfai hármashatárhoz közeli területe egy 1785. évi térkép tanúsága szerint a Zselence nevet viselte.¹⁸ A későbbi térképek már Zselence néven jelölik a kérdéses területet. Az eredeti Zselence megnevezés a Zselic patakkal közös eredetű, és szintén a vasművességre utal. Ugyancsak ide, a vasművességgel gyanúba hozható helynevek közé sorolhatjuk a szakonyfalusi határ délnyugati részén fekvő Jamine = gödör, lik nevű helyet.¹⁹ Az 1469-ben Dobra várának tartozékai között említett Kovácslik – Alsokoazlyk és Felsewkoazlyk – nevű helység neve még inkább valószínűsíthetően a vasbányászat emlékének tekinthető.²⁰

A megyehatár közelében, de már Zalában fekvő Csatár (Pusztacsatár), a tőle északkeletre, illetve délnyugatra fekvő két Vashegyvel, a szomszédos Vaspör településsel, illetve a határában lévő Szelence prediummal, sőt az itt folyó Szélvíz patakkal együtt szintén egy korai vasfeldolgozó tömb része lehet. Maga a Szélvíz (Zélvíz) valószínűleg a Szelence rövidüléséből származik. A Válicka völgyében, Zalaegerszeg mellett fekvő Csatár falu részeként szintén találunk egy Szélföld nevet viselő falurészt, ami arra utalhat, hogy a mindkét név a vasműves-

15 A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. A magyar kereszténység, királyság és Benczés-rend főnállásának kilencszázados emlékére kiadja a Szent-Benedek-rend. Szerk. Erdélyi László. 1. köt. A pannonthalmi főapátság története. Első korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora, 996–1243. Bp., 1902. 679. p.

16 MNL OL DL 100.138.; UBB Bd. 1. Die Urkunden von 808 bis 1270. Bearb. Hans Wagner. Graz – Köln, 1955. (továbbiakban: Bd. 1.) 55–57. p. (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Siebente Reihe)

17 MNL OL DL 65.920.; *Borsa Iván*: A Balassa család levéltára, 1193–1526. Bp., 1990. No. 362. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. 2. Forráskiadványok; 18.)

18 MNL VaML Térképgyűjtemény T 72.

19 Balogh – Végh, 1982. Szakonyfalu: 388. p. 144/45.

20 MNL OL DL 103.709.

séggel állhat kapcsolatban. Sőt, az sem elképzelhetetlen, hogy a Pusztacsatár szomszédságában található Velence település is a Szelence módosulásaként jött létre.

A vasművesség műveléséhez két nyersanyag megléte, előállítás, feldolgozása szükséges. Ezek egyike a vasérc, a másik a szén. A vaskohászathoz elengedhetetlen faszenet a helyszínen, vagy a közelben kellett előállítani. A Vas megyei vasművesség kutatásához feltétlenül szükséges a faszén előállításának a feltárása is. A nagymennyiségű faszén előállítása nagykiterjedésű erdőket követelt meg. A megye nyugati részét, A Rába–Lapincs és a Kerka völgye között a korai Árpád-korban ilyen nagykiterjedésű erdő borította, amelynek nevét ugyan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy királyi birtok volt, hiszen a királyi alapításnak köszönhetően került a terület a szentgotthárdi apátság birtokába. A nyugati szomszédságában fekvő területet Dobraföldének (*terra Dobra*) nevezték.²¹ A dobra = jószág, (kincstári birtok) jelentés ismeretében ezt az erdőt feltételesen nevezzük talán Dobra-erdőnek. Ez a megnevezés talán azért is megalapozottnak tűnhet, mert a Szentgotthárdon alapított ciszterci apátság birtokává váló erdő északnyugati peremén találunk egy, már 1157-ben is létező települést, amely a Dobronouc (Dobronak) nevet viselte és ahol egy királyi udvarház is kimutatható. A fent elmondottak figyelembevételével ez a Dobronak név egyértelműen mutatja a szomszédságában elterülő királyi erdőbirtokkal való kapcsolatát. Ez az erdő elegendő nyersanyagot tudott biztosítani a vasművesség által igényelt faszén előállításához.

A vasművességre vonatkozó, Szentgotthárd térségében fellelhető nyomok részletes elemzése meghaladja a tanulmány terjedelmét.

21 MNL OL DL 103.244; ÁUO 6. köt. 890–1235. Pest, 1867. (továbbiakban: 6. köt.) 358. p. UBB Bd. 1. 64–65. p.

Szentgotthárd a Héder nemzetség korai birtokai között

A szentgotthárdi apátságnak, annak alapításakor javakat adományozó donátorok közt szereplő négy személyt – Simont, Lőrinc comest, Hencse comest és Dénes comest – fentebb a Héder nemzetség tagjaként azonosítottuk. Közülük kettő személy, Hencse és Dénes ismert a nemzetség le származási rendjében, de Simon és Lőrinc nem szerepel abban. Márpedig Szentgotthárdon éppen az ő birtoklásukat feltételezzük. Ahhoz, hogy ezt a szálát is kibontsuk, részletesebben meg kell vizsgálnunk a Héder nemzetség korai történetét.

A Héder nemzetség eredete

A Kőszegi család és a kortársak a nemzetség meghatározó, mondhatni alapító személyének Henrik bánt tekintették. A Krónikák jövevénylistáit összeállító Ákos mester még „Wolfer és Hedric” címmel adja közre a család eredetét, a „Képes krónika” már „Henrik fiainak nemzetségéről” beszél. „Azután Németországból Wolfer jött öccsével, Henrikkel, háromszáz páncélosnak való csataménnel és negyven páncélos vitézzel; a hainburgi grófok közül valók. Géza fejedelem Küszén hegyét adta neki, és a Győr melletti szigetet örök szállásul, ahol is favárat épített, ama hegyen pedig klastromot is rakatott, ott van eltemetve. Tőlük származik a Héderiek nemzetsége.”²² („Generacio filiorum Hedrih: (39) Post hec de Alemania Volphgerus cum fratre suo Hedrico de comitibus Hemburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis int-

22 Képes Krónika. Ford. Geréb László Bp., 1971. <https://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm> (Megtekintve: 2021. szeptember 30.); Képes Krónika. Hásonmás kiad. Ford. Geréb László. Bp., 1964. (továbbiakban: Képes Krónika, 1964.) 2. köt. 31. p.

rovit, cui dux Geycha montem Kyscen et insulam Danubii circa Iaurinum dedit pro descensu eterno, ubi castrum ligneum faciens, fecit quoque in eodem monte cenebium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generacio dirivatur.”²³

Kézai Simon kissé lerövidítve közölte ezt a tudósítást. Az ő művéből úgy tűnik ki, hogy az a bizonyos favár is a Küszén hegyen épült volna. A derék prépost túlzottra sikeredett rövidítése azóta is sok félreértésre ad okot. „Ezután Wolfer jött fivérével, Hedric-el, valamint negyven páncélos lovaggal Vildoniából. Ez szálláshelyül a Güssing hegyet kapta, ahol favárat, majd szerzetes kolostort építtetett, amelyben halála után eltemették. Tőle származik a Héder nemzetség.”²⁴ „Postea Wolfer cum Hedrico fratre suo introivit de Vildonia cum XL militibus phaleratis. Huic datur mons Kyscen pro descensu, in quo castrum fieri facit ligneum, tandem et caenobium monachorum, in quo post mortem sepelitur. Ex isto namque Hedrici origo esse habet.”²⁵

Igen ám, de a Budai Krónika és a Zsám-boki-kódex, Kézaihoz hasonlóan, nem tesz említést a Győr melletti szigetéről és arról, hogy ott épült volna favár. („Post hec de almania Volphgerus: cum fratre suo Hederico de comitibus houmburch ortus: cum trecentis dextrariis faleratis introiuit. cui dux Geycha montem kiscen: pro descensu eterno contulisse comprobatur. ubi castrum ligneum edificauit. fecit in eodem monte ce-

nobium ubi et est tumulatus. De istis deinde Hedrici generatio derivatur.”)²⁶

A testvérpár származásával hosszú ideje foglalkoznak a történészek. A legmegalapozottabb vélekedés – Karácsonyi János, Závodszy Levente – szerint a stájerországi Wildonból jöttek, és a magát Wildoninak, illetve Riegersburginak nevező grófi családból származnak. Erre utal a Héder nemzetség, illetve a Riegersburgi család tagjai közt meglévő névazonosság is, különösen a Herrand név. A Riegersburgi familia legrégebből ismert tagjai Hartnid, Herrand és Rycher. Két 1142. évi oklevél is említi Hertnido de Rotgerespurcot. Egy 1147. körüli oklevél szerint Riegersburgi Hartnid és testvére Richer Jeruzsálembé indul és Siegersdorfban 2–2 mansust ad az admonti kolostornak. Riegersburg a nevét Richertől nyerte, a Rüdiger, Rutker, Richer pedig egy és ugyanezen név változatai.²⁷

A nemzetség korai birtokai

A „Képes Krónika” tudósít róla, hogy Géza király – a krónika szerint fejedelem – Wolfernek Küszén hegyét adta, ahol klastromot alapított. A klastrom alapító oklevele 1157-ben kelt.²⁸ Wolfer a kolostornak birtokokat is adományozott, amelyek közül a legnagyobb tömb a kolostor körül, a Strem patak völgyében, illetve attól délre terült el.

Ettől a birtoktömbtől keletre, a Pinka völgy fölé emelkedő magaslaton említi 1221-ben egy oklevél Heydrick comes várát (do-

23 https://web.archive.org/web/20120304111134/http://konyv-e.hu/pdf/Chronica_Picta.pdf (Megtekintve: 2022. március 3) 28. p.

24 Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László, Bollók János. Bp., 1999. (továbbiakban: Kézai, 1999.) 120. p. (Millenniumi Magyar Történelem. Források)

25 Scriptores rerum Hungaricarum ... Ed. Emericus Szentpétery. Bőv., reprint kiad. Az utószót és a bibliográfiát összeáll., a függelékben közölt írásokat az 1. kiad. anyagához illesztette, gond. Szovák Kornél, Veszprémy László. Bp., 1999. Tom. 1. 189. p.

26 Budai krónika, 1473. Hess András által kiadva. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k852261f/f29> (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

27 Závodszy Levente: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. = Turul, 1913. 3. füz. 97–106 p.; Utó: Válasz „A Héder nemzetség eredete” cz. czikkre. = Turul, 1914. 1. füz. 45–46. p.

28 MNL OL DF 206.820. (1230–1250 közötti átirás.); MNL OL DF 208.291. (1201–1250 közötti másolat.)

mus Heydrichi)²⁹ – későbbi forrásokban Kertes vára néven szerepel –, amelynek helyén később zarándoktemplom épült, amely Mariaweinberg (ma: Gaas külterülete, Ausztria) néven ismert. A templomban olvasható kronogram szerint a várkáporna 1155-ben épült. („saLve sanCta Mater”). Az évszám alapján ez a vár talán magának Wolfernek a lakhelye lehetett. Sőt, az is elképzelhető, hogy tulajdonképpen itt épült fel az a favár, amelyet a krónikák Küszén hegyére helyeznek. (A vár és a monostor egymáshoz való viszonyát illetően már Ákos mester művében is fennáll némi bizonytalanság!)³⁰

A Pinka (Strem) völgyében ismerjük Werenherth kanonok birtokát – ezen öt falu állt: Szentkút, Merharth, Szombatfalva, Újfalva és Pinka –, amelyet 1255-ben, Werenherth halála után rokona, Herrand kapott királyi adományként.³¹

Wolfer az alapításkor a Küszén-hegyi kolostornak több, szám szerint négy prediumot is adományozott. Ezek közül az első annak a hegynek a lábánál fekszik, amelyiken a monostor áll („sub radice montis”). Ezt a prediumot a németújvári (ma: Güssing, Ausztria) Szent Jakab-temetőkáporna – egykori plébániatemplom – környékére lokalizáljuk.³² A prediumok kö-

29 MNL OL DF 261.764.; UBB Bd. 1. 76–77. p.; MNL OL DL 72.224.; UBB Bd. 1. No. 117. 82–84. p.; Ráczy György: A Ják nemzetség és monostoralapításai. 2. rész. = Vasi Szemle, 2000. 2. sz. 178. p.; Hazai okmánytár. 6. köt. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Iván, Véghely Dezső. Bp., 1876. 12–15. p.

30 Horváth Richárd: A favár rejtélye, avagy mennyire régi újvár vára? Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig. = Casturum, 2015. (továbbiakban Horváth, 2015.) 10. p.

31 UBB Bd. 1. 242–243. p.; Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs: A Héder nemzetség korai birtokai Vas vármegyében és a küszini bencés apátság. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczkó Albin. Bp., 2012. (továbbiakban: Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012.) 174. p. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák; 7/1.)

32 Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 174. p. Horváth, 2015. 12–13. p.

zül kettő elhelyezkedését a Rába völgyében feltételezzük. Az egyik Gyarmat, amelyet nagy valószínűséggel a mai Rábagyarmattal tartanak azonosnak a szakemberek,³³ a másik Chegge, utóbbit – ahogy azt lentebb részletesebben kifejtjük – a későbbi Szentgotthárdal azonosítottuk. 1183-ban, a szentgotthárdi apátság alapításakor a helyszínen a Héder nemzetség két tagja, Simon és Lőrinc is adományozott javakat a monostornak.

Lyndva-föld vasvári várföld 1208-ban történt magánkézbe adásakor megemlítenek egy birtokot, amelyet Heydrich comes korábban eladott Miklós comesnek, és amely birtoktömb hét faluból (septem villa) állt.³⁴ A királyi adományt elnyerő Miklós comes éppen e köré, a vásárlással megszerzett birtokmag köré igyekezett megszerezni Lindva-föld vasvári várbirtokot. Maga az a tény, hogy ilyen kiterjedt birtok megszerzésén munkálkodott Miklós comes, világít rá a „septem villa” által elfoglalt birtokmag jelentőségére. Habár Felső-Lendva (ma: Grad, Szlovénia) váráról csak 1274-ből származik az első említés, nem kizárt, sőt valószínűbb a vár korábbi megléte.³⁵ Sőt, felmerülhet a vár karoling-kori eredeztetése, a Conversio Bagoariorum et Carantanorum-ban említett Lindvolveskirichummal való azonossága is.³⁶ Mindenesetre figyelemreméltó körülmény, hogy a várat és a települést a környékbeli

33 MNL OL DL 100.079.

34 MNL OL DL 100.138.; UBB Bd. 1. 55–57. p.; A „septem villa” azonosítására más elméletek is léteznek. Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs: Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén, 1187–1213. Topográfiai rekonstrukció. In: „Hadak Útján...” XV. A népvándorláskor kutatói 15. konferenciájának előadásai. Tatbánya, 2004. október 4–6. Szerk. László János, Schmidtmayer Richárd. Tatbánya, 2006. (továbbiakban: Kiss – Zágórhidi Czigány, 2006.) 179. p. (Tatbányai Múzeum Tudományos Füzetek; 8.)

35 UBB Bd. 2. No. 80.

36 Nótári Tamás: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. = Aetas, 2000. 3. sz. 108. p.

vendek nyelvén csak egyszerűen Gradnak nevezték. 1952-ben hivatalosan is Grad lett a település neve. A fent elmondottak jó alapot teremtenek ahhoz, hogy a Küszén-hegyi kolostornak adományozott negyedik prediumot, Podgradot Felső-Lendvával azonosítsuk. Ez a Podgrad név azért is különös, mert ebben a korban, 1157-ben még nem épültek kővárak, másrészt szláv nyelvű a név, ami azt jelentené, hogy sem a várnak, sem a vár melletti településnek nem volt magyar neve. Ha lett volna, akkor nyilván azt használták volna.

Lyndva-föld eladományozásakor a birtok határleírásakor, a későbbi Tótság területén kétszer is említik a vele szomszédos Heydrich földjét, amely a később Felsőpetróc, Kustanóc, Szentbenedek és Keresztúr (ma: Gornji Petrovci, Kustanovci, Panovci, Krizsevc, Szlovénia) falvakat takarja. „*Et inde vadit et conterminatur terre Heydrici comitis, ibi est meta de terrea, dextera pars pertinnet comiti Nicolao, sinistra vero Heydrico,*” illetve „*et inde conterminatur terre comitis Heydrici, ibi est meta de terra prope ad ecclesiam sancti Benedicti.*” A későbbi századokban ezeken a birtokokon a petróci Henczelffy, a Szentbenedeki, a Keresztúri és a Prosznyák családok az ősi birtokosok. Ugyancsak ez az oklevél említi a későbbi Őrség közelében Wolfer és Johan birtokait „*ville Wolfer*” ill. „*terre Johan*”³⁷

Kiss Gábor és Zágórhidi Czigány Balázs a Medves patak és a Rába között is Héderbirtokokat sejt.³⁸ Erre közvetlen bizonyítékunk nem akad, de a rönöki Szent Imre-

templom patrocíniuma, amelyet egy Henrik nevű személy nevéből eredeztetünk, továbbá Borosgödör német neve (ma: Inzenhof, Ausztria), amely mögött Henc gróf személyét véljük felfedezni, valamint talán Jakabháza neve, amely valamelyest táplálja e sejtést.

1183-ban, a szentgotthárdi apátság alapításakor a nemzetség két tagja, Simon és Lőrinc Battyánban (egykor a szentgotthárdi ciszterci apátsághoz tartozó falu Nagysimonyi mellett) adományozott javakat a monostornak. A szomszédban található Simonyi (ma: Nagysimonyi), Intha (ma: Intaháza, Mesteri része) Mesteri, Köcsk, Bekény (egykorai település, ma Egyházashetye része), Borgáta, amelyeket a Héder nemzetséghez köthetünk. Birtokosként ide köthető a nemzetség két jelentős tagja, Herrand és Köcski Sándor. Nagyon fontos információ, hogy az 1198. évi oklevél, amely az 1183. évi adományokat felsorolta, megemlítette, hogy Battyánt Simon a rokonaival közösen birtokolja, tehát az nemzetségi birtok!

A vasvári sánc mögötti területen Dénes és Simon birtoklását tudjuk kimutatni: Lakpácsony (középkori település a mai Pácsony határában), Olaszka (ma: Olaszfa).³⁹

1183-ban Lőrinc comes a Karakó melletti Varsányban (elpusztult falu Jánosháza határában) is adományozott javakat a szentgotthárdi monostornak. 1464-ben a Héder nemzetséggel kapcsolatba hozható Szentbenedeki és Keresztúri családok tagjai szerzik meg Varsányt.⁴⁰

Almás (ma: Almásháza) Kapornak (ma: Nagykapornak) mellett. 1183-ban a szentgotthárdi apátság alapításakor – az 1198. évi oklevél elmondása szerint – Almáson Lőrinc comes, Dénes comes és Henche comes is adományozott javakat, elsősorban szőlőket.

37 MNL OL DL 100.138.; A Héder nemzetségnek a Tótság területén fennálló korai birtokait részletesen tárgyalja *Benczik Gyula – Zágórhidi Czigány Balázs: Szent Benedek-templom a határvidéken. Az egykori Vas vármegyei Felsőszentbenedek templomának korai története.* In: *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értésítője.* 7. Szerk. Dénesi Tamás. Pannonhalma, 2019. 47–65. p.

38 Kiss – Zágórhidi Czigány, 2012. 172–180. p.

39 Kiss – Zágórhidi Czigány, 2006. 146–147. p.

40 MNL OL DL 45.118.

Chegge, Szentgotthárd

Szent Gotthárd a niederaltaichei apátság (Alsó-Bajorország, a Duna mellett) apátja volt 997-től, majd 1022-től 1038-ban bekövetkezett haláláig hildesheimi püspök. 1131-ben Reimsben avatták szentté. Tisztelete ekkor kezdődött és Stájerországban, valamint Ausztriában is virágzott. A götweigi bencések mindjárt Gotthárd szentté avatása után emeltek egy templomot az ő tiszteletére, Graz közvetlen szomszédságában egy templom viselte a csodatévő hildesheimi püspök nevét, Alsó- és Felső-Ausztriában két plébániatemplom is létezett Szent Gotthárd tiszteletére szentelve, és a hozzá tartozó települések is felvették a Szentgotthárd nevet.⁴¹ A magyarországi Szentgotthárd létrejött is a szentté avatás időpontja, 1131 után történt. Feltételezhetjük, hogy a német nyelvterületen tisztelt német nemzetiségű szent tiszteletére erőteljes német kapcsolatokkal rendelkező személyek emeltek templomot.

Ebben az időben, ezen a környéken éppen német gyökerekkel rendelkező személyek, a II. Géza uralkodása alatt betelepült Héder és Wolfer lovagok, illetve közvetlen utódaik rendelkeztek jelentős birtokokkal. Wolfer birtokának egyik pontján, Küszén hegyén alapította meg a család monostorát, amelynek – lakosság letelepítésére alkalmas terület mellett – több prediumot is adományozott. Ezek közül a hegy lábánál lévő a németújvári Szent Jakab-templom környékével, Gyarmatot Rábagyarmattal, Podgrádot Felsőlendvával azonosítottuk.

41 *Valter Ilona*: Szentgotthárd története a mohácsi vétségig. In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismeret tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos, Szabó László. Szombathely, 1981. (továbbiakban: Kuntár – Szabó, 1981.) 34. p.

A negyedik predium, Chegge lokalizálása azonban bizonytalan. Polány Istvánnál már felmerül, hogy Csejke (ma: Eisenberg, Ausztria) településnév mögött kell keresnünk. A későbbi oklevelekben szereplő Csekét Csánky a Vashegy oldalában meghúzódó Csejkével tartja azonosnak. (1157 Chegge = 1244 Cheyka = 1455 Cheyke = 1697 Cseke = Schauka = 1924 Eisenberg).⁴² Herényi István szerint jelentése csekély, csökkent, ami adott esetben gázló jelentéssel bír („Kelenföldön átkelének az csekén”), vagy alacsony növésű jelentéssel személynévként is szerepelhet.⁴³ Ha elfogadjuk Herényi gázlót eredményező értelmezését, akkor ez a gázló feltehetőleg egy jelentősebb folyó és egy jelentős útvonal keresztvezetésében kellett, hogy elhelyezkedjen. Szentgotthárd épp ilyen helyen fekszik, a Rába és a királyi udvarházakat összekötő királyút metszéspontján. A királyút itt kelt át a Rábán, esetleg a Lapincson is. Elképzelhető, hogy ennek az átkelőhelynek és az itt létesült udvarháznak, valamint az ebből kialakult prediumnak Chegge lett volna az eredeti neve? Érdekes elképzelés. Ebben az esetben feltételezhetjük, hogy a prediumon Wolfer, vagy közvetlen leszármazottai építették templomot Szent Gotthárd püspök tiszteletére. Következtetéseink alátámasztására meg kell, hogy vizsgáljuk, vajon tényleg értelmezhető-e a Chegge név gázló/átkelőhely jelentéssel? Egy kialakult névvel rendelkező településnek, Cheggenek megváltozhatott-e a neve az utólag épült templom patrocíniumának hatására? A településnév megváltozásának valószínűségére lentebb még visszatérünk.

42 *Polány István*: A földrajzi nevek bizonyossága Nyugatmagyarország ősi magyar volta mellett. = Dunántúli Szemle, 1936. 4. sz. 274. p.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2. köt. Bp., 1890. 741. p. (Hunyadiak kora Magyarországon; 7.)

43 *Herényi István*: Magyarország nyugati végvidéke, 800–1242. 2. kiad. Bp., 1997. 294. p.

Chegge etimológiájának feltárásához analógiák segítségét kell igénybe vennünk. A Tisza Hortobágy melléki szakaszán találjuk Tiszacsege települést. A település első okleveles említése IV. Béla egy 1248-ban kelt adománylevelében szerepel. Ebből megtudhatjuk, hogy „villa Chege” országos jelentőségű rév, ahol az áthaladóknak vámot is kell fizetniük. Habár a Tiszacsege történelmével foglalkozó tanulmányok a helységnév etimológiája kapcsán nem említik a „rév” jelentés lehetőségét, az oklevélben említett rév léte alátámasztani látszik ezirányú feltételezésünk helyességét.⁴⁴

Ugyancsak a Tisza mentén, csak feljebb, a szatmári részen található a csónak alakú fejfáiról is nevezetes Szatmárcseke. 1181-ben említik először, a cégényi monostor határleírása kapcsán.⁴⁵ Sokatmondó, hogy Szatmárcseke 1789-ből származó pecsétjén egy csónakban két, egymással szemben ülő alakot ábrázolnak, amely ábrázolás egy régi rév, átkelőhely emléke lehet.⁴⁶ Szatmárcsekén a csónak alakú fejfák miatt is egy átkelőhelyet őrző katonai népek lakhelyét sejtjük.⁴⁷

44 Papp József: Tiszacsege. Szerk. Béres András. Debrecen, 1967. (továbbiakban: Papp, 1967.) 19–20. p. (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei; 8.)

45 Szatmárcseke. Szerk. Németh Péter. Bp., 2002. (Száz magyar falu könyvesháza) <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/szatmarcseke-F9F9/aholcseke-az-erdoor-elt-FA16/?list=eyJmaWxoZXJzljogeyjNVSjI6FsiTkZPXotPTllfU3pheki1hZ3lhcjZhbHVfMSJdfSwgInF1ZXJ5IjogImNcdTAwZTlnXHUwMGU5bnplIGvbm9zdG9yIno> (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

46 Szatmárcseke. Szerk. Németh Péter. Bp., 2002. (Száz magyar falu könyvesháza) <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/szatmarcseke-F9F9/harcban-a-vizzel-elvezve-gyumolcseit-FA2E/?list=eyJmaWxoZXJzljogeyjNVSjI6FsiTkZPXotPTllfU3pheki1hZ3lhcjZhbHVfMSJdfSwgInF1ZXJ5IjogIjE3ODktYX1MDE1MWwifQ> (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

47 Nagy Dezső: A magyar fejfák és díszítményeik. Bp., 1974. 19. p. (Folklór Archívum; 2.)

1495-ben Székelyvásárhely mellett, a Maros partján található egy Cheke nevű helyet, ahol malom épült.⁴⁸ Balatonszárszói környékén is létezett egy Chege nevű település. 1338-ban olvashatunk róla.⁴⁹

Doboka vármegyében 1440-ben és 1475-ben is létezett egy Chege nevű település, érdekes módon ott is létezett a közelben egy Szentgotthárd (Vasasszentgotthárd, ma: Sucutard, Románia) nevű helység.⁵⁰

1473-ban Szabolcs megyében találunk egy Chege nevű települést.⁵¹

1475-ből Pacsa, másnéven Cheke nevű Zala megyei birtokról olvashatunk.⁵² Pacsa ma a 75-ös útnak a Zala megyét észak–dél irányban átszelő patakon való átkelőhelyénél fekszik. Valószínűleg a középkorban is haladt erre egy út, amelynek átkelőhelyeit jelzik a Sárhida, Barlahida, Zágorkhida (ma: Nova része) nevű helységek.

A teljesség igénye nélkül gyűjtött és feldolgozott adatokból is látszik, hogy az ország területén számos Csege/Cseke nevű település létezett, melyek jó része mára már elpusztult, csupán dűlőnevek őrzik emléküket.⁵³

A Chegge név valamelyik török nyelvből származhat. Ám ez még nem teljesen bizonyított. Csege = Víz-rekesztés értelemben szerepel Kresznerics Ferenc munkájában, ahol IV. Béla 1261. évi oklevelére hivatkozik: „*Item villa Fürem per beatissimum Regem Stephanum donata in tributa ... et duabus clausuris Titiae Csege vocatis – Tisza Püspöki cum clausura Titiae Csege vocata.*”⁵⁴

48 MNL OL DL 36.398.

49 MNL OL DL 3662.

50 MNL OL DL 36.390., MNL OL DL 36.404.

51 MNL OL DL 88.528.

52 MNL OL DL 71.725.

53 Papp, 1967. 20. p.

54 Tóth Péter: Nevek, szóeredeztetések, névetimológiák Kresznerics Ferenc kézírataiban és szótárában. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Miskolc, 1995. augusztus 28–30. 2. köt. Szerk. B. Gergely Piroska, Hajdú Mihály. Bp.–Miskolc, 1997. 377. p. (Apud Kat. H. Crit. T. VI. p. 338.)

Történetünk szempontjából nem közzömbös, hogy mi lett a sorsa a Küszén-hegyi monostor birtokainak azt követően, hogy III. Béla államosította az apátságot, és kővárat építtetett a helyére. A felépített várhoz birtok, vagy legalábbis körzet (megye?) is tartozott. Erre utal 1183-ban az „Újvárhoz tartozó Szentkút” kifejezés.⁵⁵ Minthogy Szentkúton (ma Heiligenbrunn, Ausztria) nagyon sok szőlőbirtokost találunk, inkább a körzet a valószínűbb. Szentkút a Küszén-hegyi apátság határáként leírt Strém és Medves patakok közé esett. Az itteni bencés monostor megszűnte után – a fenti kifejezésből következtetve – az egész törzsbirtok az újonnan felépült vár kötelékébe került. Az apátság távolabbi prediumai közül Podgrad – amit Felsőlendvával azonosítottunk – Heydrich comes kezéből vétel útján jutott 1208-at megelőzően Miklós comes kezére. Gyarmat (ma: Rábagyarmat) később – erre vonatkozóan 1350-ből van első ízben adatunk – a szentgotthárdi apátság birtoka lett.⁵⁶ Chegge, amit Szentgotthárddal azonosítottunk, részben a király kezére került, aki ezt a részét, a volt királyi udvarházat és az időközben Szent Gotthárd tiszteletére felépült templomot felhasználva 1183-ban megalapította a cisztercita apátságot. Másik része viszont megmaradt Lőrinc comes és Simon remete családjának birtokában, hiszen csak így lehetséges, hogy ezen a helyen annyi, minden bizonnyal saját házzal rendelkező szolgálcsalád adományozzanak a frissen alapított monostornak.

De miként képzelhető el Chegge–Szentgotthárd településen ez a kettős birtoklás?

Wolfer lovag a pannonhalmi apátság alá rendelte a Küszén-hegyi monostort, így ott az ő és örökösei befolyása és fennhatósága alaposan visszaszorult. Wolfert még ide temették, ahogy azt a krónikákból megtudjuk.⁵⁷ III. Béla a fiától, Henc comestól vette el a monostort. Az elvett monostorért cserébe kárpótlásul Henc a Zala megyei Kapor-nak monostorát kapta, míg Pannonhalma három Vág menti falut kapott. Miután a Küszén-hegyi monostor a király kezére került, oda kerültek a tartozékai, így Podgrad és Chegge is. Magát – a sejtésünk szerint – már jóval korábban felépült Felsőlendva (ma: Grad, SSzlovénia) várát minden bizonnyal még Wolfer kapta adományba a királytól. Pontosabban nem a várat, hanem a birtokot, amin a vár is állott. Csak így fordulhatott elő, hogy a vár alatti prediumot a családi monostornak adhatta, míg magát a várat megtartotta saját birtokában. Ugyanez történhetett Chegge esteében is. Nem az egész birtokot adta oda a Küszén-hegyi monostornak, hanem csak az azon létesült prediumot, míg a birtok többi részét megtartotta. Gyarmaton is tapasztalhatjuk a kettős birtoklás nyomait. A település a régi időkben is, és még ma is két, egymástól elkülöníthető településrésze, Nagy Gyarmatra és Kis Gyarmatra oszlik.⁵⁸ A szentgotthárdi apátság itteni birtoklása körüli bizonytalanságot mutatja, hogy Gyarmaton 1404-ben két bírót is említenek.⁵⁹ Ez pedig csak úgy képzelhető el, ha Gyarmat birtok két birtokos kezén volt, és mindkét birtokos tartott bírót a saját részén.

55 MNL OL DL 10.485.; UBB Bd. 1. 32–33. p.; ÁUO 6. köt. 193. p.; „*Sacrum Fontem in territorio videlicet noui castri*”

56 MNL OL DL 100.046.

57 „*ubi et est tumulatus*”: Képes Krónika, 1964. 2. köt. 90. p. „*in quo post mortem sepelitur*”: Kézai, 1999. 120. p.

58 MNL OL Filmtár 4333. doboz. A Szentgotthárdi Apátság urbáriuma (továbbiakban: Sztg. au.), 1570.; Balogh – Végh, 1982. Rábagyarmat: 381. p. 141/1.

59 *Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban.* Bp., 1932. 130. p. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez; 5.)

A Szent Gotthárd-templom

Schwartz Elemér nyelvészeti megfontolás alapján mondja ki, hogy a Rába és a Lapincs összefolyásánál már a monostor alapítása előtt állt egy plébániatemplom, amelyet Szent Gotthárd tiszteletére szenteltek. Úgy véli, hogy ez a templom a településeken kívül, lakatlan területen létesült. A templomok patrocíniumából képzett helynevek esetében ez általában így is van. De mi a helyzet Szentgotthárdon? Kimutatható-e olyan körülmény, amely alapján megváltozott a település eredeti neve, a Chegge?

A szentgotthárdi templom Szent Gotthárd oltárának Matthias Gusner által festett oltárképén a csodatevő szent püspököt csodája van megörökítve. A festő a csodajelenetek egy részét a szent püspök életrója – Wolfherus, aki kortársa és tanítványa volt – elbeszélése alapján jelenítette meg. Wolfherus művében azt mondja, hogy csak azokat a csodákat kívánja elbeszélni, amelyeket ő maga, mint szemtanú látott, vagy legalább olyanoktól hallott, akiket igazságszerető, istenfélő férfiaknak ismert. Az egy képhe komponált, de időben és térben is több eseményt ábrázoló oltárkép más részletei Magyarországhoz köthető csodás történeteket mutatnak be. Ez utóbbiakról Szent Gotthárd püspök szenté avatásának történetét elbeszélő névtelen szerzetes művéből értesülhetünk. A két elbeszélést, a Wolfherus által írt Vita Posterior⁶⁰ és a névtelen szerző

művét⁶¹ már a legrégebbi nyomtatott kiadások is együtt közölték.⁶² „A kép közepén a főjelenet egy magyar fiúnak a szent püspök közbenjárására halottaiból való föltámasztását ecseteli. A csodatettet így beszéli el az anoním szerző, aki a szentté avatás után történt csodák történetét írta meg: Egy magyar grófnak volt egy fia, akihez földi életének minden reménysége fűződött. A fiú megbetegedett, és minden orvosi segítség ellenére halálra vált. A szülők sokáig félelem és reménység közt lebegve vigasztalanok voltak, midőn a fiú tényleg meghalt. Már ünnepies temetési szertartásra készültek, midőn Bajorországból érkezett egy úr, a fiúnak keresztyja. Midőn ez látta a szülőknek mérhetetlen fájdalmát, beszélt nekik a csodákról, amelyek Szent Gotthárd közbenjárására történtek, és bizalmat öntött szívükbe a szent iránt. Az apa és anya azonnal térdre borultak, nagy bizalommal esdekeltek a szent közben-

60 Vita Godehardi episcopi Hildenesheimensis auctore Wolfherio. In: Monumenta Germaniae Historica (továbbiakban: MGH). Tom. 11. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1854. 162–221. p. Szent Gotthárd püspökhöz köthető csodák az utolsó fejezetben (*De Miraculis a Godehardo in Vita Patris et in actibus Prioribus non indicatis*) vannak leírva. 218–221. p. A fejezet 11 csodás eseményt sorol fel. A „Vita Posterior”-t a „Magnum Legendarium Austriacum” nevű kódex tartalmazza, amelynek egyik példányát Heiligenkreuzban, másikat Melkben, harmadikat Zwettl-ben őrzik.)

61 Anonimus Hildesheimensis: Translatio Godehardi Episcopi Hildesheimensis. In: MGH Tom. 12. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1856. 639–652. p.

62 A Vita II. első nyomtatott kiadása 1518-ban jelent meg Lipcsében.; *Christophorus Brouwerus*: Vita D. Godehardi Episcopi Hildesheimensis, Miraculis et Sanctitate Illustris, iam primum et ex fonte suo deprompta. Mainz, 1616., Joannis Albins kiadása. 75. p. „Comitis filius in Ungariae mortuus fus citatur: Non multo post tempore contigit, in Vngaricis regionibus celebrari miraculum et dignum memoria retinentum. Nam Comes quidam illius regionis, filium hanuerat, in quo omem spem temporalem et fiduciam posuerat. Contigit vero eum aegrotare, et iam usque ad mortem periclitari. Factum est igitur dum omes foliciter, nostre dieque circa eum vigilarent, et inter spem timoremque haesitarent, ut puer morte appropiaret, et quadam die, circa horam primam expiraret. His ita gestis, dum omnes luctum lamentaque geminarent, et quae exequijs erant necessaria praepararent, forte quidam vir de Bavarica regione aduenerant; qui et ipsum puerum de sacro fonte levaverat.”; *Godefridus Henschenius*: Acta Sanctorum Maii. Antwerpen, 1680., Michael Cnobarum kiadása; *Lucas d'Auchery*: Acta Sanctorum Ordinis S. Benedicti in Saeculorum Classes Distributa. Saculum primum quod est ab anno Christi D ad DC. Vol. 8. Velence, 1733., S. Colesti és J. Bettinelli kiadása.

A szentgotthárdi plébániatemplom
Szent Gotthárd oltárának oltárképe.
Gusner Máttyás laikus fráter festménye
(Fotó: Horváth Zsuzsanna, 2022.)

járásáért és megígérték, hogy az ő hildesheimi sírjához zarándokolnak, ha a fiuk még egyszer életre támad. A bevégzett hosszú imádságuk után a fiú nyomban egészségesen kelt fel a halottaságából. A szülők azonnal teljesítették fogadásukat, és gazdag ajándékokat vittek Szent Gotthárd sírjához. A székesegyházi papság nagy tisztelettel fogadta őket. Az elbeszélő mindezt a boldog szülők szájából hallotta.” „A kép jobb oldalán egy másik, szintén magyar vonatkozású csodát látunk. Egy magyar férfiú fogságba került, és vasbílincsekbe verték. Minden vagyonának, sőt életének elvesztése is kilátásba volt helyezve. Szent Gotthárd csodatetteinek messze elterjedt híre őhozzá is eljutott. Azért

földre borult, és a szenthez buzgón imádkozott szabadulásért. Ugyanazon éjszakán, melyen bilincsekbe verték, a vaslánc magától elszakadt, ő elmenekült fogságából, és a szent sírjánál Hildesheimben maga beszélte el csodálatos szabadulását.”⁶³

Mit olvashatunk ki az első csodás történetből, a grófi gyermek csodás gyógyulásából?

– Maga a történet igaznak és megtörténtnek tűnik. A szerző, a névtelen szerzetes azt mondja, hogy első kézből, az életre kelt fiú szüleitől hallotta, amikor azok, fogadalmukat beváltva, elzarándokoltak Hildesheimbe, hogy hálájukat leróják a közbenjáró Szent Gotthárd püspök sírjánál.

– A helyszín Magyarország, ahol történetesen van egy nehezen magyarázható eredetű, Szent Gotthárd püspök tiszteletére szentelt templomról elnevezett helység.

– A történet szereplői egy grófi (comes) család tagjai. Szent Gotthárd település korai történetét a Héder nemzetséggel tudjuk összekötni, a települést a nemzetség korai birtokai közé soroljuk, aminek a korábbi nevét is ismerjük. A cisztercita apátság alapításakor a Héder grófi nemzetség négy tekintélyes tagja működik közre, bőkezű adományokat tesznek a monostor javára.

– A kétségbeesett szülőknek a fiú, éppen Bajorországból jött, netán bajor származású keresztapja beszéli el Szent Gotthárd püspök csodás tetteit, ezzel utolsó reményt adva nekik. A Héder nemzetséget a Riegersburgi, másnéven Vildoni grófi nemzetség közeli rokonainak sejtjük. Ebből a kap-

63 Piszter Imre: Szent Gotthárd püspök és a Szentgotthárdi Cisztercita Apátság rövid története. Szombathely, 1938. 17–21. p. (Vasi Szemle könyvei; 140.) IV. Szent Gotthárd, a nagy csodatevő – a sajtó alá rendező Láng Ince, a szentgotthárdi rendház könyvtárosa által hozzáfűzött fejezet. Ez utóbbi információ Vakarcus Kálmán: A Szentgotthárd–muraszombati járás ismertetése. Szombathely, 1939. 16. p. olvasható.

csolatból megengedhető/valószínűsíthető egy német/bajor keresztapa. Sőt, a két család birtokainak, ezáltal a két családnak a földrajzi közelsége is alátámasztani látszik ezt a feltevést. A Bajorországból jött személy tolmácsolása hihető és elfogadható magyarázatot ad Szent Gotthárd kultuszának itteni megismertetésére.

– Miután Szent Gotthárd püspök közbenjárása és a csoda révén a fiú életben maradt, a szülők olyan hálások voltak, hogy elzarándokoltak a messzi Hildesheimbe, a püspök sírjához és gazdag ajándékokat vittek a sírhoz, azaz az ottani püspöki templomnak. Elképzelhető, hogy a hálájuk ezzel a cselekedettel nem merült ki, hanem hazatérve, a Hildesheimben, a csodatévő püspök kultuszának központjában beszerzett élményekkel megerősödve, egyik birtokukon templomot emeltek Szent Gotthárd tiszteletére.

– A székese gyházi papság nagy tisztelettel fogadta őket, amire magyarázatot adhat a bőkezű ajándék, valamint az adományozók előkelő státusza, ami tökéletesen megfelel a Héder nemzetség tagjai szerepének.

– Némely publikációk arra utalnak, hogy Szent Gotthárd püspököt a késő középkorban az átkelőhelyek védőszentjeként is tisztelték.⁶⁴ Később vette át ezt a szerepét – legalábbis a vízi átkelőhelyek esetében – Nepomuki Szent János. Ennek a patrónuságnak okán kapta nevét a svájci Alpokban, 2091 m tengerszint feletti magasságban található Szent Gotthárd-hágó, amelynek legmagasabb pontján álló kápolnát valamikor 1166 és 1230 között szentelte fel Milánó érseke. De ugyanezen okból nevezték el az 1180-ban alapított leleszi (ma: Leles, Szlovákia) premontrei apátság közelében lévő, valamikor a Tice (Tisza?) folyó fölött

átívelő Szent Gotthárd kőhidat.⁶⁵ Amennyiben Szent Gotthárd püspök az átkelőhelyek patrónusa is volt, máris érthetővé válik, hogy miért éppen ezen a helyen alapította a Héder nemzetségbe tartozó gróf a templomot. Egyben megerősíti feltevéseink helyességét, amely szerint a Chegge nevet viselő fontos átkelőhely állt itt a templomépítést megelőző időben.

A köztudatban is mély nyomot hagyó, a templom alapítását inspiráló nagy horderejű, rendkívüli, csodás esemény alkalmas lehetett arra, hogy az addigi településnevet (Chegge) is megváltoztassa, és a helyet, a Szent Gotthárd-templomot a későbbiekben is kiemelkedő jelentőséggel ruházza fel. Így fordulhatott elő, hogy a cisztercita kolostor alapítását követően is megmaradt a település neve és vele együtt Szent Gotthárd püspök kiemelkedő tisztelete is. A Szent Gotthárd püspök közbenjárására bekövetkező csodás gyógyulás által ihletett templomalapítás a csodatévő püspök évszázadokon át fennmaradandó kultuszát teremtette meg. Ez a tisztelet még az 1600-as évek végén is elég erősnek mutatkozott ahhoz, hogy a török háborúk után, Széchényi György érsek által felépített barokk templom is Szent Gotthárd tiszteletére legyen szentelve. Dóczy József 1832-ben így írt: „*Ez a szent püspök pártfogója a városnak és a klastromnak.*”⁶⁶

64 Csermák Judit: Vendégségben a Vendvidéken. 1. rész. = Magyar7, 2021. aug. 24. 54–57. p.

65 Szászi Zoltán: Az ország egyik legrégebbi kőhídja. <https://ujszo.com/regio/az-oroszag-egyik-legregebbi-kohidja> (Megtekintve: 2022. január 15.); Ésik Sándor: Az évszázadokon átívelő leleszi Szent Gotthárd híd. <https://napkeletnepe.hu/2020/07/12/az-evszazadokon-ativelo-leleszi-szent-gotthard-hid/> (Megtekintve: 2022. január 15.; cbc-artspace.com/locations/szent-gotthard-kohid-most-sv-gottharda-st-gotthard-stone-bridge/ (Megtekintve: 2022. január 15.))

66 Dóczy József: Története és Viszontagságai Szent Gotthárdnak a' tizenkettődik Századnak végétől, a' tizenkilencedik harmadáig. Esztergomban és Pesten, 1832. 47. p.

Az 1570. és az 1608. évi urbáriumok szerint több falu – köztük Háromház (ma: Magyarlak része), Talapatka (ma: Máriaújfalu része), Csörötnek, Huszász (ma Csörötnek része) – jobbágyainak Szent Gotthárd ünnepnapján is voltak adózási kötelezettségeik (négy tojás/telek).⁶⁷

Talán összefüggés fedezhető fel – habár ezt más adat nem támasztja alá – a csodátévő püspök tiszteletére emelt és a nevére szentelt – bár később cisztercita kolostorrá vált – Szent Gotthárd-templom és az 1616. évi káptalani vizsgálat tanúkihallgatási jegyzőkönyvének egyik bejegyzése között. Utóbbi szerint több tanú is vallotta, hogy a Tótságból keresztekkel és zászlókkal szoktak bevonulni a népek búcsúra Szentgotthárdra.⁶⁸ Itt talán éppen a Héder nemzetség (Heydrich comes) által birtokolt, böhmécek által lakott Kerka menti területekről érkező búcsújárókról lehet szó, akik a földesuruk által egy másik birtokon (Chegge) hálából épített (Szent Gotthárd) kegytemplomhoz zarándokoltak. Figyelemre méltó körülmény, hogy az eredeti magyar nyelvű kihallgatási jegyzőkönyvben Tótság szerepel, nem pedig az apátság vend lakosságú falvai.

A Kerka felső folyásának három ága közül a középső patak, amelyik az 1208-ban Heydrich comes földjeként megnevezett te-

rületet szeli át, a mai napig a nehezen értelmezhető Merak nevet viseli. A Merak török és bosnyák nyelveken „csoda”-t jelent. További érdekes körülmény, hogy ennek a Merak pataknak mentén fekszik Gyenavla (ma: Zenavlje, Szlovénia) település, ahol a közelmúltig állt egy hatalmas gesztenyefa, amelynek odvában hat ember is élfért.⁶⁹ Ez a famatuzsálem egyike volt a Kerka patakok tájékának jellegzetes, őshonos szelídgesztenye ligeteket alkotó fáinak, amelyek egy példánya még ma is fellelhető.

Szent Gotthárd püspök kultuszának évszázadokon átívelő, Szentgotthárdhoz köthető, illetve Szentgotthárdon fellelhető nyomait még hosszasan lehetne sorolni, de ez már meghaladja e tanulmány kereteit. A fent megemlített, a szent püspök kultuszára utaló maradványok erősen támogatják annak valószínűségét, hogy a cisztercita kolostor alapítása előtt már létező, a későbbi kolostornak magját alkotó, a településnek nevet adó Szent Gotthárd-templom a fent leírt módon, egy csodás gyógyulás folyamánként keletkezett. A hildesheimi névtelen szerzetes által megörökített, Szent Gotthárd püspök közbenjárásának betudott csodás gyógyulás feletti öröm és hála ösztönözte az építtetésére a Héder nemzetség valamelyik tagját, talán éppen Wolfer lovagot.

67 MNL OL Filmtár 4333. doboz. Sztg. au., 1570.; MNL OL Filmtár 4331., 4333. doboz. Sztg. au., 1608.

68 Barta Gábor: A társadalmi és gazdasági fejlődés főbb vonásai 1526–1734 között. In: Kuntár – Szabó, 1981. 86. p.; MNL OL P 1313. Batthyány család levéltára. Acta Antiqua Lad. 8. No. 60.; „*aztis tudja, hogy az tótságbul keresztikkel jöttek be Szentgotthárdra*” – László András 60 éves tanú. A tanúkihallgatás magyar nyelvű jegyzőkönyve MNL VaML A Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Litterae ecclesiasticae et familiares Fasc. E. No. 23.

69 Pauer Arnold: Vas vármegye természeti értékei. In: A csornai premontrai kanonokrendi Szent Norbert gimnázium 1931–32. évi értesítője. Közzéteszi Steiner Miklós. Szombathely, 1932. 59. p.